

УДК 1:316.344.7

Мартінова С. П.,
аспірантка кафедри філософії,
соціально-політичних і правових наук,
Донбаський державний педагогічний університет
(Україна, Слов'янськ), svetlana_martyn@ukr.net

Кризова свідомість: від особистої кризи до соціальної маргіальності

Розглядаються такі властивості кризової свідомості, які призводять від особистої кризи до соціальної маргіальності. Криза групової і особистої ідентичності виявляється домінуючою в нашому суспільстві і тягне за собою логічний ланцюжок соціальної взаємодії – тотальну маргіалізацію найрізноманітніших відносин. Розглядається діяльна природа особистої кризи, яка здатна провокувати зміни, здатна підтовхувати суб'єкта до маргіального стану. Розкрито вплив кризової свідомості, яка здатна не лише викликати особисту кризу, але й бути індикатором стану маргіального середовища.

Ключові слова: кризова свідомість, особиста криза, соціальна маргіальність, соціум, маргіальне середовище, соціальна криза.

З'являючись на особистісному рівні, кризова свідомість, у відповідь на вплив навколишнього середовища, знову повертає кризисність в соціум, продовжуючи формувати соціальну кризу на новому рівні. Соціальні катаклізми формують умови для зламу колишнього світу і світovidчуття, коли кризовий соціум може розглядатися як травма [11, с. 6–17; 10, с. 3–12] за показниками впливу на організм, тривалості деструктивних впливів, руйнуючи тимчасові орієнтації (минуле зруйновано, майбутнє невідомо, теперішнє хаотично), вони неминуче відображаються на індивідуальному рівні особистою кризою. Однією з найважливіших характеристик особистості, що формується, видозмінюється в тісному контакті з оточенням, є ідентичність. Як система координат, в яку вбудована позиція особистості, вона описує взаємовідносини індивіда і соціокультурної спільності, формування усвідомлення індивідом своєї самості і приналежності до соціуму, встановлюючи особисті соціальні параметри. Це тривалий процес, що відбувається до повноліття, що супроводжується необхідними кризами. Згідно С. Московічі [7, с. 302–304], «ідентифікація–форма присвоєння людини, спроба заволодіти ставленням з ним, що йде від емоцій (любви, ненависті)». На кризу соціуму особистість відповідає кризою ідентичності, перебудовою ціннісних орієнтацій. Ідентичність, детермінується соціальною структурою, в свою чергу підтримує її існування, модифікуючи, трансформуючи її [3, с. 265, 279]. Кризовий злам історичних меж змушує соціальні групи, індивідів відтворювати знайому їм реальність. На теперішній час ми бачимо «конкуренцію реальностей», в умовах біфуркаційного середовища, які прагнуть створити нову структуру соціуму. Колишні практики [8, с. 21–22] через регульовану імпровізацію, прагнуть вписати індивіда в соціальну структуру, яка є зламаною. Зростає роль раннього досвіду, прагнення утворювати подібну внутрішньому змісту середу, в разі невдачі – задіяння стратегії ухилення від невідповідного середовища. Т.ч. «присутність минулого в передбаченні теперішнього» веде до дезадаптації, прагненню підтримки групи з індивідів, які мають однакові схильності.

Концепція П. Бурдьє присутності минулого досвіду в кожному організмі у вигляді схем сприйняття, думок,

дій співвідноситься з моделлю трансактного аналізу Е. Берна [2, с. 11–17, 24–35; 9, с. 70–75, 77–81] і також стверджує, що ранній досвід особистості важливий. При співвіднесенні навколишньої дійсності і сценарних установок, цінностей, очікувань, їх розбіжності, реальність неусвідомлено «підганяється» під очікувані параметри або ігнорується, навіть якщо це веде до невідповідності поведінки навколишньому середовищу. Однак надзвичайної сили потрясіння можуть зламати або видозмінити таку потужну структуру, як сценарій, що веде до глибокого внутрішньоособистісного конфлікту. Трансформація всієї структури відбувається поетапно від зовнішнього до внутрішнього рівню з наростаючою силою впливу, може викликати важкий внутрішньоособистісний конфлікт, або постійність колишніх структур в ілюзорній реальності, яка відповідає «карті світу» (механізм заперечення). Саме він, судячи з усього, в крайньому своєму прояві формує ретризм, коли індивіди, перебуваючи в суспільстві не належать йому, відмовляючись від запропонованих культурою цілей, їх поведінка не відповідає інституціонізованим нормам, демонструючи ухил від реальності. Т.ч. зберігається цілісність і незмінність старої системи цінностей, стратегій поведінки, життєвого сценарію, навіть шляхом відриву від реальності і ризиком створення невротичного конфлікту, коли особистість не вписується в існуючу реальність, вичерпавши адаптаційні механізми, починає використовувати патологічні механізми. Психоналітики вважають, що основні причини мотиваційних конфліктів визначаються на даний час не інстинктивними, а соціальними факторами. Вищеописані процеси характерні для суб'єкта, який соціально устоявся. У особистостей, які проходять процес соціалізації в умовах кризи [6, с. 67–69], спостерігаються механізми, коли ще не закінчено формування структур особистості, системи ціннісних орієнтацій, а також є особливості функціонування механізмів психологічного захисту, характерна підвищена сприйнятливості до впливу факторів зовнішнього середовища, що збільшує деструктивність впливу на них кризового соціуму. Зрозуміло, що в період кризи процес формування базових цінностей різко порушується. Особистості, соціалізовані в таких умовах, внесуть свій вклад у створення соціальної реальності і моделі соціуму, в непередбачуваному варіанті. Ситуація кризи групової і особистої ідентичності виявляється домінуючою в нашому суспільстві і задає особливу логіку соціальної взаємодії – тотальну маргіалізацію найрізноманітніших відносин, коли необхідно зберегти можливість самостійно створювати і реалізовувати свій біографічний проект, який за будь-яких обставин забезпечував би власну цілісність. Особистість створює простір соціальної взаємодії з урахуванням вільного маневру в соціокультурному середовищі, охопленому кризою, зрозуміло, що така антикризовий програма особистості постійно відтворює умови, за допомогою яких вона була створена. Невизначеність правил і норм взаємодії різних категорій людей може привести до ідентичностних конфліктів, які є підставою ворожості, настороженості по відношенню до інших особистостей, як до «чужих» [5, с. 13–22]. Базисна недовіра до всіх соціальних інститутів є ознакою маргіалізації суспільства. Маргіальне становище за визначенням

займає молодь [6, с. 66], з притаманною їй соціальною, культурною маргінальністю, Perezмінкою застосовності соціокультурального потенціалу до себе, при збігу якої з переоцінкою з боку суспільства, може виникнути переконання, що немає ніяких цінностей і норм (аномія). Криза ж ідентичності, що виникає при втраті ідентифікацій, які вже були присутні, за своїм механізмом інший [6, с. 69–70]. Маргінальна самоідентифікація ґрунтується на почутті своєї невідповідності «нормі» і продукуванні інших визначень реальності, спроба інтегруватися в соціум у відповідь на почуття провини приносить суб'єктивне полегшення.

В ході особистісного розвитку всередині кожної людини одночасно відбувається зіткнення цінностей, діалог норм в рамках певної культурної традиції, а також адаптації того культурного різноманіття, яке становить єдиний культурний простір, яке пов'язане скоріше зі спільністю природи людей, колективним несвідомим джерелом повторюваності цінностей у різних культур, саме в рамках цього явища існує поняття культурна маргінальність. Ступінь внутрішнього прийняття системи цінностей суспільства може бути різною [1, с. 124–128, 323] і залежить від особливостей самоставлення, самооцінки, акцентування тих чи інших рис характеру, типу вищої нервової діяльності, що визначає стратегію взаємодії з середовищем, мотивацію досягнення успіху або уникнення невдачі. Лише коли індивід досягає нормативного ступеня інтерналізації, він стає членом суспільства. Первинна соціалізація відбувається до досягнення зрілого віку і заснована на емоційному навантаженні, ідентифікації зі значущими іншими, реальність інтерналізується як щось неминуче, виключаючи можливість сумніву. У проблемних випадках в цей період виникає внутрішня незахищеність, принцип індивідуального суперництва, ворожість і страх ворожості, підвищена потреба в любові, базальний конфлікт по К. Хорні [9, с. 185, 190, 191, 195–198]. За Е. Еріксоном – це час формування базисної довіри [9, с. 325]. У кризовому соціумі змінюються партнери значимого спілкування, під їх впливом трансформується суб'єктивна реальність, в ході якої перетлумачує вся біографія і колишні соціальні цінності. Описуючи кризовий соціум і реакції на навколишню дійсність, доречно звертати увагу на категорії стресу, фрустрації, депривації.

Для соціологічного аналізу цікава така форма реагування на маргінальну ситуацію, як вивчена безпорадність. Згідно М. Е. Зелігману [4, с. 44–45] вона пов'язана з реакцією відмови, спотворенням реальності, песимістичним стилем пояснення, схильністю мислити крайнощами, вибірковим абстрагуванням. Конструктивні підходи, які спрямовані на реальність, можуть бути протиставлені вивченій безпорадності, а також іншим компенсаторним, захисним механізмам. Одна з конструктивних характеристик – самоефективність [6]. На думку багатьох авторів, подолання ненормативних криз, обумовлених динамікою суспільного життя, визначається особливим сплавом індивідуального досвіду, мотивації, ставлення до себе та інших. Ще одним фактором, що дозволяє успішно адаптуватися, є надія, тобто позитивне ставлення до життя і майбутнього, а також пошукова активність («конструктивна агресивність»), як цілеспрямовані

дії, націлені на зміну ситуації, в умовах невідомості. Володіти собою – це процес, коли через «завдання», поставлені стресовими подіями, через особисті цілі, мотиви, зобов'язання, ситуативну поведінку, людина включається в більш широкі фрагменти життєвого циклу. Засоби подолання беруть участь в конструюванні індивідуальних життєвих траєкторій. Рух від володінням собою до захисту може бути обумовлено виснаженням психофізіологічних ресурсів людини, неадекватністю обраної форми поведінки і накопиченням помилок, суб'єктивним значенням для людини. Можливо, конструктивність і компенсаторність є поняття, які перетинаються взаємодоповнюють один одного, в залежності від контексту. Маргінальність статусу може бути каталізатором реалізації можливостей людини, активізації її ресурсів, конструктивної агресивності, прагнення рухатися вперед незважаючи на труднощі. Маргінальна ситуація не завжди дає можливість для конструктивного «виходу» з неї, існує багато випадків, коли є тільки можливість змиритися, звідси обмежена стратегія можливості володіти собою. Адаптація окремої людини пов'язана з адаптацією груп, спільнот, соціуму в цілому. У біфуркаційних середовищах ускладнюється процес адаптаціогенеза і навантаження на окремого індивіда багаторазово посилюється, ризик дезадаптації зростає, що відображується на зростанні соціальної патології. Критерій прогресивності в біфуркаційному середовищі спрацює через його опори на стратифікаційну вісь, це ще один критерій – гарне «соціальне самопочуття». Дослідниками відзначено – у осіб, соціальних груп «переадаптованих», які перебували раніше у внутрішній конфронтації до колишнього соціального порядку, легше відбувається адаптація при повторних подібних ситуаціях, вони використовують ретроспективні стратегії адаптації, вироблені раніше механізми, що допомагають створити нові алгоритми, не останню роль в цьому відіграє психологічна готовність до подібних колізій, відсутність шоку. Жорстко структуровані, високоорганізовані, цільорациональні системи в принципі не адаптуються в умовах біфуркаційного середовища, а адаптуючись, саморуйнуються. За даними дослідників, в групі, здатної до зміни професії, яка вважається похвальною в перехідний період, несе в собі психологічні витрати, відзначається підвищена схильність до самогубства і агресії, ослаблення орієнтування на професіоналізм і конструктивну поведінку, що теж може впливати на вихід з маргінальної ситуації.

В умовах кризи і тотальної маргіналізації, варіантом адаптації є екстрене моделювання соціальної реальності. У світлі вищеприписаного цікавим є феномен «проточної» культури, характерний для частки східного регіону України (ЛНР, ДНР) з його маргінальним психотипом «тимчасовщика», що мріє змінити середовище, відштовхує теперішнє як непотрібну ілюзію, але насправді підмінює реальність на ілюзію майбутнього гарного життя і формується в умовах маргінального середовища, де діють всі вищеприписані механізми. Нормальна адаптація виникає при зміні місця життя на рідне середовище, підвалини і норми справжнього середовища не сприймаються як належні до виконання, в силу тимчасовості перебування, що не «вимагає» зусиль адаптації до «чужих» правил та не надає можливості встановлення «своїх». У цьому

регіоні практично кожна сім'я, маючи свою маргінальну історію, фактично замикається на ближньому колі, первинної групі, при цьому траєкторія соціального руху вільніша, що збільшує ризик девіацій при зниженому соціальному контролі. Висновки: зв'язаність мікро і макрорівня проявляється і в тому, що чим швидше засвоюються нові цінності на мікрорівні, тим більш сприятливо розвиваються процеси на макрорівні Т.ч. маргінальність, поширюючись, як логічне продовження особистої кризи, переносить поле основного конфлікту, що розгортається всередині самої людини, на соціальний рівень. У період радикального оновлення цінностей і норм, переходу до принципово іншим стандартам і новим звичкам, слід пам'ятати про те, що вони закладаються на стадії базової соціалізації, відповідної початку життя людини, тоді як в зрілому і літньому віці якісні зміни в соціально-психологічному базисі особистості трапляються скоріше як виключення і дістають живильне середовище тотальної соціальної кризи, що запускає процеси десоціалізації і ресоціалізації. Поширення тривожності, напруги, тотальності соціальних змін веде до виснаження адаптивних ресурсів індивідуума. В силу зниження рівня контролю, особистісного та соціального, разгальмовування архетипів, несвідомих тенденцій збільшується сугестивність і в той же час схильність до девіантної поведінки. Спроба спертися на власний внутрішній світ в умовах руйнування звичної соціальної реальності, теж не дає результату. Для створення стабільності використовуються екстремні механізми конструювання реальності навколо, ці стратегії в силу екстремності, дефектні, що знову веде до підвищення рівня депривації. Оцінка й сприйняття конкретних політичних, соціальних установок може, звичайно, змінитися у багатьох людей без змін в структурі свідомості та після базової соціалізації, але все ж глобальні зміни не відбуваються та прийняття правових норм відбувається на рівні поколінь. У зв'язку з цим своїми особливостями виділяється частина східного регіону України з його «проточною» культурою і маргінальними традиціями, які сприяють встановленню стратегії «тимчасового» пристосування без внутрішньої адаптації.

Список використаних джерел

1. Абульханова–Славская К. А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – СПб.–М.: Университетская книга, 1998. – 397 с.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Моск. филос. фонд, 1995. – 332 с.
4. Зелигман М. Э. Как научиться оптимизму. – М.: Вече, 1997. – 432 с.
5. Климова С. Г. Стереотипы повседневности в определении «своих» «чужих» // Социс. – 2000. – М 12. – С.13–22.
6. Маргинальность в современной России / Московский общественный научный фонд. – М., 2000. – 207 с.
7. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс / Центр психологии и психотерапии. – М., 1996. – 478 с.
8. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск, 1995. – 119 с.
9. Теории личности в западноевропейской и американской психологии: Психология личности / Под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара: Бахрах, 1996. – 478 с.
10. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе // Социс. – 2001. – М 2. – С.3–12.
11. Штомпка П. Социальное изменение, как травма // Социс. – 2001. – №1. – С.6–17.

References

1. Abul'hanova–Slavskaja K. A. Dejatel'nost' i psihologija lichnosti. – М.: Nauka, 1980.
2. Bern Je. Iгры, v kotorye igrajut ljudi. Ljudi, kotorye igrajut v igrы. – SPb.–М.: Universitetskaja kniga, 1998. – 397 s.
3. Berger P. Social'noe konstruirovanie real'nosti: Traktat po sociologii znaniya / P. Berger, T. Lukman. – М.: Mosk. filos. fond, 1995. – 332 s.
4. Zeligman M. Je. Kak nauchit'sja optimizmu. – М.: Veche, 1997. – 432 s.
5. Klimova S. G. Stereotipy povsednevnosti v opredelenii «svoih» «chuzhih» // Socis. – 2000. – М 12. – С.13–22.
6. Marginal'nost' v sovremennoj Rossii / Moskovskij obshhestvennyj nauchnyj fond. – М., 2000. – 207 s.
7. Moskovichi S. Vek tolп: Istoricheskij traktat po psihologii mass / Centr psihologii i psihoterapii. – М., 1996. – 478 s.
8. Sovremennaja social'naja teorija: Burd'e, Giddens, Habermas. – Novosibirsk, 1995. – 119 s.
9. Teorii lichnosti v zapadnoevropejskoj i amerikanskoj psihologii: Psihologija lichnosti / Pod red. D. Ja. Rajgorodskogo. – Samara: Bahrah, 1996. – 478 s.
10. Shtompka P. Kul'turnaja travma v postkommunisticheskom obshhestve // Socis. – 2001. – М 2. – С.3–12.
11. Shtompka P. Social'noe izmenenie, kak travma // Cocis. – 2001. – №1. – С.6–17.

Martynova S. P., postgraduate student of the department of philosophical, social-political and legal sciences in Donbass State pedagogical university (Ukraine, Slavyansk), svetlana_martyn@ukr.net

Crisis consciousness: from personal crisis to social marginalization

The article deals with the following properties of crisis consciousness, which lead from a personal crisis to social marginalization. The crisis of group and personal identity is dominant in our society and entails a logical chain of social interaction – the total marginalization of a wide variety of relationships. The activity nature of a personal crisis, which can provoke changes, is capable of pushing the subjective to a marginal state. The influence of crisis consciousness that is able not only to cause a personal crisis, but also to be an indicator of the state of the marginal environment is revealed.

Keywords: crisis consciousness, personal crisis, social marginalization, socium, marginal environment, social crisis.

* * *

УДК 1:130.1:171:316.625

Мельник Ю. М.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, філософії та права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), ynmelnik@gmail.com

Шевченко Г. А.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, філософії та права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), sfpkafedra@gmail.com

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН

Самореалізація є невід'ємною частиною сутності людини в контексті соціального прогресу. Проблема самореалізації вивчається багатьма науками з позиції умов, норм, принципів, механізмів та результативності. Складність розгляду самореалізації, з філософської точки зору, полягає у прагненні дослідника перейти на практичний (емпіричний) рівень вивчення. Не дивлячись на це, самореалізація є однією з центральних проблем філософської антропології.

Метою даної статті є дослідження феномену «самореалізації» особистості у філософському, соціологічному та психологічному аспектах, визначення діалектичного зв'язку соціуму та особистості в процесі її самореалізації.